

A NER GAZDASÁGTANA

RAFAEL PABLO LABANINO

Scheiring Gábor:

Egy demokrácia halála

Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon

Budapest, Napvilág Kiadó, 2019, 342 oldal, 1920 Ft

ÉLTANULÓBÓL SEREGHAJTÓ

Miért omlott össze Magyarországon a demokrácia az elmúlt évtizedben? Magyarország az 1980–1990-es évekre kialakult közgazdaság- és politikatudományos konszenzus szerint ugyanis mindent jól csinált. Magyarország nem rekedt meg a részleges reform egyensúlyi állapotában,¹ mint sok volt szovjet tagköztársaság, vagy az 1990-es évek második feléig Románia és Bulgária. Ott a piaci átalakulás megindult ugyan, de hamar megfeneklett, az állami szerepvállalás a gazdaságban kiterjedt maradt. A zavaros helyzet haszonélvezői, jó politikai kapcsolataikat kihasználva blokkolták a további reformokat, és túsul ejtették az államot. Ezzel szemben Magyarország kiépítette és megerősítette a piacgazdaság intézményi, jogi és politikai feltételeit. A rendszerváltás utáni első két, demokratikusan megválasztott magyar kormány kipipálta a gazdasági átalakulás összes pontját. Magyarország élen járt mind az első, mind a második fázisának nevezett gazdasági reformokban: az árak, az árfolyam és a kereskedelem liberalizációja, a kis- és középvállalatok privatizációja, a vállalatok átstrukturálása, nagyvállalati privatizáció, bankreform, kamatliberalizáció, értékpapírpiacok és nem banki pénzügyi intézmények.² Az Európai Fejlesztési Bank (EBRD) a volt kommunista országok gazdasági átmenetét értékelő 1998. évi jelentése szerint az elért átalakulás Magyarországon volt a legmélyebb a volt kommunista országok között. A magyar „átalakulási index” a maximális 4,33 pontból (ami az EBRD elemzői szerint egy fejlett piacgazdaság szintjét jelenti) 3,71-et ért el, ezzel messze megelőzte a régió többi országát.³

A kerekasztal-tárgyalásokon, majd az MDF és az SZDSZ között kötött megállapodással kialakított magyar politikai és alkotmányos rendszer is minden feltételnek megfelelni látszott ahhoz, hogy biztosítson egy jól működő demokráciát. Mintha a magyar politikai intézményrendszer megtalálta volna az arany középutat a korban a demokratikus intézmé-

nyek fontosságára fókuszáló álláspontok között.⁴ A III. Magyar Köztársaság választási rendszere keverte az arányos és a többségi elemet. A miniszterelnök és vele a kormány stabilitását a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye biztosította, ami csak akkor ad lehetőséget a kormányfő és vele a kormány leváltására, ha az Országgyűlés egyben új miniszterelnököt is választ. Ugyanakkor az Alkotmány elégtárgyan értelmezte a népszavazás intézményét. Az Alkotmánybíróság erős volt, független és aktivista. A kétharmados többséget igénylő területekkel a rendszer jelentős konszenzusos elemet is tartalmazott.

Emlékszem, gyerekkoromban az egész átmenet úgy tűnt, mint egy nagy iskola, az országok iskolája. Csakúgy, mint az iskolában, ha valaki jól teljesít, jó jegyekben, magasabb osztályba, majd gimnáziumba és végül egyetemre való előmenetelben részesül, úgy volt ez az országgal is. A sajtó is „éltanulókról” és „sereghajtókról” beszélt, táplálva ezzel az átmenet egyenes irányú, a prosperáló, fejlett jóléti kapitalizmus felé tartó fejlődésének illúzióját. Hazánk végig az éltanuló csoportba tartozott: 1998-ban uniós tagjelölt lett, 1999-ban csatlakozott a NATO-hoz, majd 2004-ben az Európai Unióhoz. Eddigre Magyarország, mint az összes többi elsőkörös tagjelölt, átvette a teljes uniós joganyagot, az *acquis communautaire*-t. A régiós versenyben Magyarország a külföldi működőtőke vonzásában is élen járt, sőt kezdetektől az erős állami szerepvállalás melletti külföldi tőkével megvalósuló újraiparosítás stratégiáját követte.⁵ Ebben különböztünk a többi visegrádi országtól, amelyekben ez a stratégia csak az 1990–2000-es évek fordulóján vált elsődlegessé.

A külföldi tulajdonú újraiparosítás pedig kézzel fogható eredményekkel járt. 2005 és 2011 között

1 ■ J. S. Hellman: *Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions*. *World Politics*, 50 (1998), 2. szám, 203–234. old.

2 ■ M. Mrak – M. Rojec: EU accession as an instrument for speeding up transition. In: P. Hare – G. Turley (eds.): *Handbook of the Economics and Political Economy of Transition*. Routledge, Oxon, 2013. 198–206. old.

3 ■ EBRD *Transition Report 1998. Financial sector in transition*. London, 1998. <https://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR98.pdf>

4 ■ A. Lijphart: *Constitutional Choices for New Democracies*. *Journal of Democracy*, 2 (1991), 1. szám, 72–84. old.

5 ■ A. Duman – L. Kureková: The role of state in development of socio-economic models in Hungary and Slovakia: the case of industrial policy. *Journal of European Public Policy*, 19 (2012), 8. szám, 1207–1228. old.

például Magyarországon 45,7 milliárd dollár értékben valósultak meg külföldi tőkéből zöldmezős beruházások. Összehasonlításképpen a közel négyszer akkora lakosságú Lengyelországban 109,8 milliárd dollár volt a zöldmezős beruházások értéke azonos időszakban, míg a több mint egymilliárd lakosságú Kínában 615,1 milliárd dollár.⁶ A magyar exportot a magas hozzáadott értékű ipari termékek dominálják. Scheiring Gábor a Világbank adatai alapján bemutatja, hogy a magas technológiatartalmú termékek szerepe az áruexportban messze Magyarországon a legmagasabb a régióban, 2010-re megközelítette a 80%-ot. Magyarországon a társadalmi különbségek sem lettek olyan szélsőségesek, mint például a balti államokban, és a magyar jóléti kiadások a nemzeti jövedelem arányában 1990 és 2010 között a legmagasabbak között voltak a kelet-közép-európai régióban.

A DEMOKRATIKUS KAPITALIZMUS MINT ALAPVETŐ ELLENTMONDÁS

Mi történt tehát? Mi ment ennyire félre? Hogyan szűnt meg az 1990 és 2010 közötti rendszer támogatottsága? Mi indokolja a tekintélyelvű fordulatot és a rezsim stabilitását? Scheiring Gábor könyve ezekre a kérdésekre válaszol. Legfőbb állítása, hogy az ország feljebb röviden összefoglalt külső gazdasági integrációja belső gazdasági és társadalmi dezintegrációval járt, ami megszüntette a rendszer társadalmi legitimitációját. Scheiring szerint Orbán az autoriter kapitalizmus egy történeti változatát, a felhalmozó államot építette ki a csúcstechnológias ipari termelésből kiszorult, munkaintenzív iparágakban a domináns nemzeti tőkével szövetségben. A felhalmozó állam kialakulása, ha nem szükségszerű is, de következik a külföldi tőkére épülő újrapirosítási modell versenyállami ellentmondásaiból és az ország demokratikus intézményeinek gyengeségeiből.

Scheiring könyve ahhoz a kritikai politikai gazdaságtani irodalomhoz tartozik, amely a demokrácia és a kapitalizmus viszonyát alapvetően ellentmondásosnak, konfliktusosnak írja le, ami ma már itthon is talán kevésbé vitatott elméleti kiindulópont. A demokratikus kapitalizmus eszerint egy osztálykompromisszum eredménye, amelynek Scheiring szerint nem valamiféle viszonylagos jövedelmi viszonyok alapján meghatározott középosztály a feltétele, hanem a munkásosztály gazdasági és kulturális integrációja. Az államot az ortodox marxistákkal ellentétben – de például Polányival összhangban⁷ – ezek a kritikai gazdaságtani elméletek autonómnak tartják, ami nem egyszerűen a gazdasági viszonyok leképezője. A kapitalista demokrácia tehát valamiféle újraelosztási mechanizmus intézményesítésével válik megvalósíthatóvá, ami védi a munkások (a bérből és fizetésből élők) érdekeit, és amiben a tőkés is egyaránt érdekelt. Scheiring idézi például a nemzetközi politikai gazdaságtani irodalom egyik alapvető elméletét a „kapitalizmus változatairól”.⁸ Eszerint

a komplex technológiai export iparágában működő vállalatok a termelés fenntartásában érdekeltek, bizonyos jóléti, oktatási és munkajogi intézmények támogatásában. Így biztosítják komparatív előnyeik intézményi alapjait. A kapitalista demokráciák intézményrendszere tehát az osztálykompromisszum és a termelési profil, a növekedési modell jellegétől függ.⁹ Talán érdemes itt felidézni Dorothee Bohle és Greskovits Béla 2012-es, a kelet-európai kapitalizmusváltozatokat leíró könyvének a Polányi Károly elmélete alapján, a kapitalista demokráciák intézményi alapjairól és belső feszültségeiről felállított hatoldalú modelljét. A szerzők szerint a kapitalista demokráciákat a következő, egymással összefüggésben, átfedésben, de ellentmondásban is álló hat területen megvalósuló intézményi megoldások jellemzik és feszítik. A felelős kormányzás megvalósítása és az állam elfoglalásának megakadályozása; a demokratikus reprezentáció megvalósítása, de a kormányzóképeség megőrzése; a piaci hatékonyság biztosítása, de a piacosság kordában tartása (a társadalom védelme); a makrogazdasági koordináció megvalósítása a fejlődés túlzott korlátozása nélkül; a jóléti állami védelem kiépítése és a pauperizáció elkerülése; a neokorporativista, háromoldalú érdekképviselet (munkavállalók, munkaadók, állam), a szociális párbeszéd mint koordinációs mechanizmus megvalósítása, de a járadékquadzsat megakadályozása. Könnyen beláthatjuk, hogy ezeknek a céloknak a nem zéró összegű megvalósítására csak akkor nyílik lehetőség, ha a „hexagon minden szögében” a beágyazott és jól működő intézmények úgy képesek elosztani a koordináció, a versenyképesség és a szociális integráció költségeit, hogy a minden csoport számára biztosított előnyök miatt elviselhetők és vállalhatók legyenek.

A jóléti, demokratikus kapitalizmus intézményrendszerét az elmúlt 40 év neoliberais reformjai mindenhol komoly feszültségnek tették ki. A különböző intézmények ugyanis kölcsönhatásban állnak egy-

6 ■ D. Bohle – B. I. Greskovits: *Capitalist diversity on Europe's periphery*. Cornell University Press, Ithaca, 2012. 171. old.

7 ■ Polányi Károly: *A nagy átalakulás – Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág, Bp., 2004.

8 ■ P. A. Hall – D. W. Soskice: *Varieties of Capitalism: The institutional foundations of comparative advantage*. Oxford University Press, Oxford, England – New York, 2001.

9 ■ G. Esping-Andersen: *The three worlds of welfare capitalism*. Polity Press, Cambridge, UK, 1990.; Hall–Soskice: *Varieties of Capitalism*.

10 ■ R. Deeg: Complementarity and institutional change in capitalist systems. *Journal of European Public Policy*, 14 (2007), 4. szám, 611–630. old.

11 ■ M. Höpner – A. Petring – D. Seikel – B. Werner: *Liberalization Policy: An Empirical Analysis of Economic and Social Interventions in Western Democracies*, 2014., <http://hdl.handle.net/11858/00-001M-0000-0024-369C-B>

12 ■ C. Arndt: *The electoral consequences of third way welfare state reforms: social democracy's transformation and its political costs*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2013.

13 ■ F. H. Cardoso – E. Faletto: *Dependency and development in Latin America*. University of California Press, Berkeley, 1979.; A. Nölke – A. Vliegenthart: *Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe*. *World Politics*, 61 (2009) 4. szám, 670–702. old.

mással, kiegészítik egymást.¹⁰ Ha olyan intézménybe vezetünk be például piaci logikát, amely éppen a piaci versennyel szemben véd, a társadalmi szolidaritás fenntartása a célja, annak tovaryűrűző hatásai vannak. Bár a liberalizáció az 1970-es évek végétől kezdve minden fejlett kapitalista országban végbement, de nem azonos mértékben és területenként igen sokféle módon.¹¹ Ha a politikai következményeket nézzük, akkor például a jobboldalibb gazdaság- és szociálpolitikát választó, „harmadik utas” nyugat-európai szociáldemokrata pártok sokkal nagyobb mértékben és gyorsabban veszítették el munkásosztálybeli törzsszavazóik bizalmát, mint azok, amelyek megmaradtak a baloldali politikánál.¹²

A VERSENYÁLLAM VÁLSÁGA

Fontos azonban, hogy a nyugati jóléti kapitalista demokráciák intézményei szerves fejlődés, komoly politikai konfliktusok eredményeképpen jöttek létre, valós társadalmi csoportokat képviselnek és jelenítenek meg. Egyelőre sehol sem omlott össze, még populista, radikális jobboldali pártok esetleges kormányzati szereplése ellenére sem, az intézményrendszerük és velük a demokrácia. Scheiring azonban a magyar demokráciát már 2010 előtt is szimulált demokráciának nevezi. Fontos, hogy ezzel nem egyenlőséget tesz a Nemzeti Együttműködés Rendszere és a III. Magyar Köztársaság közé, hanem arra mutat rá, hogy a társadalmi konfliktusok kezelésére szolgáló intézményrendszer felülről létrehozott (szimulált) volt és sajnos jórészt üres. Nem integrálta és nem képviselte a munkásosztályt (94. old.). Ez a gyenge, a társadalmi érdekegyeztetést szolgáló intézményrendszer a külföldi tőkének szélsőséges módon kitett gazdaságú országban képtelen volt ellátni a feladatát (és lassan el is jelentéktelenedett, a Fidesz 2011-ben számolta fel végleg).

Scheiring bár használja, de túl determinisztikusnak tartja a világrendszer-elmélet fogalmait és legfőbb elméleti alapvetéseit. Ezért Magyarország külső, világgazdasági korlátainak és adottságainak leírására a függő fejlődés, a függő piacgazdaság modelljét használja.¹³ 2010-ben a feldolgozóipar tel-

jes termelési értékének 68%-át külföldi cégek adták, 67%-át az információs és kommunikációs szektornak, 60%-át az energetikának és bányászatnak. A teljes árbevétel 80%-át meghaladja a külföldi cégek részesedése a számítógépiparban, elektronikában, a gépjárműiparban, gépgyártásban, sorolja Scheiring. A félperiféria mind technológiailag, mind a beruházásokat tekintve függ a centrumországokban bejegyzett transznacionális cégektől. A külföldi tőkének és kereskedelemnek való nagymértékű, védelem nélküli

kitettség dezindusztralizációhoz vezet. A külföldi transznacionális vállalatok azonban az újraiparosításhoz is hozzájárulhatnak, ahogy az Magyarországon is történt. A transznacionális vállalatok magyarországi üzemei a nemzetközi termelési láncok pontjai, amelyekhez magyar vállalatok csak elenyésző mértékben kötődnek. Magas hozzáadott értékű beszállítói tevékenységet magyar cégek szinte egyáltalán nem végeznek, leginkább a telephellyel kapcsolatos kiszolgáló tevékenységeket látják el. Azok a cégek, amelyek transznacionális vállalatok magas hozzáadott értékű termelési láncához kapcsolódnak, a nemzetközi termelési láncba illeszkednek, egymással nincs kapcsolatuk. Hiába ráadásul a csúcstechnológiákon alapuló exportszektor, ha a legnagyobb hozzáadott értékű tevékenységek, a

kutatás-fejlesztés, dizájn, marketing és szolgáltatás a transznacionális cégek centrumországokbeli központjaiban megy végbe, itt születnek az újabb technológiák, termékek, szolgáltatások. A transznacionális vállalatok tovaryűrűző hatása tehát erősen korlátozott. Az állam alkupozíciója is gyengébb a transznacionális vállalatokkal, mint a beágyazott, hazai kapcsolatoktól és termelési láncoktól függő nemzeti vállalatokkal szemben. A transznacionális vállalatokért ráadásul erős verseny folyik a félperiférián lefelé tartó adóverseny, komoly befektetést ösztönző állami szerepvállalás, további adókedvezmények formájában. Scheiring hangsúlyozza, hogy a dezintegráció nem eleve elrendelt, mert függ az állami szerepvállalástól. A függő fejlődés nem feltétlenül vezet tehát autoriter felhalmozó államhoz, a demokratikus fejlesztő állam is lehetőség.

Scheiring a könyve 5. fejezetében sorolja a magyar gazdaság és társadalom belső dezintegrációját mutató statisztikákat. Míg például a kutatás-fejlesztési kiadások 1988-ban még a nemzeti össztermék 2,3%-át tették ki, 1996-ra már csak 0,63%-át. A magánszektor részesedése is folyamatosan csökkent a kutatás-fejlesztési kiadásokban, az 1991-es 56%-ról 30,7%-ra 2003-ban. A magyar vállalatok részesedése az exportban elhanyagolható, 2012-ben nem érte el a 15%-ot sem, miközben a külföldi tulajdonú nagyvállalatok részesedése megközelítette a 70%-ot. A külföldi tőke ráadásul erősítette a regionális egyenlőtlenségeket az országban. A külföldi tőkebefektetéssel működő vállalatok 71,1%-a Közép-Magyarországon található, 8,9%-a a Nyugat-Dunántúlon, a többi öt régió osztozik a maradékon. Nem meglepő tehát, ha a hét magyar EU-régióból négy az uniós legszegényebb 20 régiója között van, ahol a vásárlóerő-paritáson mért GDP/fő nem éri el az EU átlagának 50%-át.

Eközben a nemzeti tőke 1990 és 2010 között fokozatosan periferezálódott. 2010-ben a belföldi hozzáadottérték-arány a külföldinek 32%-át érte csupán el, ami Scheiring adatai alapján nemcsak a régióban, hanem az egész világon a legalacsonyabb. A piaci átmenet során a hazai cégek innovációs képessége is összeomlott, a bejegyzett szellemi tulajdonjogok száma például 1990–1994 között 43%-kal csökkent az 1985–1989 közötti időszakhoz képest. Ebből sosem tért magához a hazai tulajdonú vállalati szektor. 2010-ben a visegrádi országok közül Magyarországon volt a legalacsonyabb a technológiai újítást bevezető KKV-k aránya, mindössze 12,6%, míg Csehországban 29,58%. Ezek az adatok bizonyítják, hogy a komplex export hatása a belföldi gazdaságra elhanyagolható. Scheiring hangsúlyozza, hogy a magyar vállalkozások innovációs képességét nagyban akadályozta, hogy a szintén többségében külföldi tulajdonban lévő bankok a transznacionális vállalkozásokat részesítették előnyben a hazai vállalkozásokkal szemben. Az is rendkívül előnytelenül érintette a magyar vállalkozásokat, hogy míg a tőkét terhelő adók alacsonyok voltak, a munkát és a fogyasztást terhelő adók magasak (a magyar adóéknél 2009-ben csak a belga volt magasabb az EU-ban, igen, a német vagy a svéd is alacsonyabb volt). A hazai vállalkozások a munkaintenzív, alacsony hozzáadott értékű szektorokba szorultak vissza, ahol a bérköltség a legjelentősebb tételek között van, míg a transznacionális vállalatok számára a bérköltség még úgy sem jelentős teher, hogy jóval jobban fizetnek, mint a magyar tulajdonú vállalkozások.

A gazdasági dezintegrációval párhuzamosan ment végbe a társadalmi dezintegráció. A rendszerváltás során a régióban Magyarországon csökkent a legjobban a foglalkoztatottság. A 2000-es években az EU-ban Magyarországon volt a legalacsonyabb a foglalkoztatottsági ráta. A foglalkoztatottság csökkenése az alacsony képzettségűeket érintette a leginkább. Scheiring egy korábbi kutatását idézi,

amelyben kimutatta, hogy a gyorsan privatizált cégek dominálta városokban jóval magasabb volt a halálzási ráta (erre Oroszországban is talált bizonyítékot a kutatás).

A magyar kormányok azonban komoly szociálpolitikai eszközökkel enyhítették az átmenet okozta foglalkoztatottsági sokkot. Először Magyarország is bőkezű munkanélküli járadékkal és segélyezési rendszerrel, valamint kordedvezményes nyugdíjazással is kísérletezett. Végül azonban a kordedvezményes, majd később a rokkantnyugdíj lett a kompenzáció legfőbb eszköze, a munkanélküli járadékot (és a segélyezést) folyamatosan és egyre nagyobb mértékben leépítették. A korhatár alatti nyugdíjasok aránya az 1989-es 44,2%-ról 75,2%-ra nőtt 1990 és 1996 között. A magyar és lengyel „abnormális nyugdíjrobbanásról” írt könyvében Pieter Vanhuyse¹⁴ ezt a nyugdíjazási politikát stratégiai döntésként írja le. A tömeges nyugdíjazás ugyanis különböző helyzetű csoportokra osztotta fel a piaci átmenet legnagyobb vesztesét, a szocialista nagyipari munkásságot: még állásban lévőkre, nyugdíjazottakra és munkanélküliekre. Így a vesztesek elég nagy részét sikerült pacifikálni és depolitizálni ahhoz, hogy a piaci átmenet politikája ne kerüljön veszélybe. Vanhuyse arra is rámutat, hogy a tömeges nyugdíjazás a választott külföldi vevőkre alapozott privatizációs és külföldi működőtőke bevonásán alapuló reindustrializációs stratégiát is segítette. Az 1992. áprilisi csődtörvény kemény költségvetési korlátot teremtett a vállalatok számára, és kisöpörte azokat is, amelyek csupán átmeneti nehézségekkel küszködtek. A Scheiring idézte adatok szerint – bár a törvényt 1993 szeptemberében enyhítették – 1990 és 1995 között 16 ezer céget számoltak fel, ami rekord volt a régióban. A csődöt jelentő cégek foglalkoztatták a vállalati szektorban dolgozók 20%-át.

Eközben a bérek nemhogy nem zárkóztak fel a nyugati bérekhez, még az ollót sem zárták. Vásárlóerő-paritáson mérve a magyar és az osztrák bérek közötti különbség még nőtt is a 2000-es években. A KSH adatai alapján 2009-ben az egy főre jutó reálkereset mindössze 11%-kal haladta meg az 1978-as szintet. A jövedelmi különbségek Magyarországon 1989 és 1998 között kétszer olyan gyorsan nőttek, mint a Thatcher-kormányok alatt az Egyesült Királyságban, vagy Reagan elnöksége idején az USA-ban. Scheiring szerint az adatok azt mutatják, hogy a magyar társadalom alsó felének reáljövedelme a 2010 előtti években körülbelül megegyezett a harminc évvel korábbival.

14 ■ P. Vanhuyse: *Divide and Pacify. Strategic Social Policies and Political Protests in Post-Communist Democracies*. CEU University Press, Bp., 2006.

15 ■ C. W. Haerpfer – K. Kizilova: Support for Democracy in Postcommunist Europe and Post-Soviet Eurasia. In: C. Welzel – R. J. Dalton (eds.): *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizens*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014. 158–190. old.

„Mindeközben a piaci verseny átjárta a társadalom teljes szövetét, drasztikusan szűkült a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés, megszűnt az ingyenes vagy erősen támogatott vállalati-szak-szervezeti üdülések lehetősége, megszűnt a szocialista lakáspolitikája, bezártak a munkásszállók, felszámolódott a vállalatok köre szerveződő helyi kulturális és sportélet.” (157. old.)

A felhalmozó állam felemelkedése

Scheiring a társadalmi és gazdasági dezintegrációt a munkásosztálynak az átmenetből való kiábrándulásához és a domináns hatalmi blokk cseréjéhez köti, összefüggésben az autoriter kapitalizmus, a felhalmozó állam kialakulásával és megszilárdulásával. A munkásosztályról adott elemzésében főleg a (volt) ipari munkásság, illetve (a korábban) az ipari munkásság meghatározta településeken élők – Salgótarján, Szerencs, Dunaújváros, Ajka – tapasztalataira támaszkodik 82, félig strukturált mélyinterjúja alapján. A megszólalókat szívszorító olvasni, ahogy reményvesztettségről, kilátástalanságról, az őket ért igazságtalanságokról beszélnek. Scheiring fő érve itt, hogy bár a munkásság nagyon sokáig türelmesen kitartott az új rendszer mellett, a versenyállami modell nem párosult (legalábbis semmiképpen sem koherens és tartós) demokratikus fejlesztőállami politikákkal. A vesztesek nyugdíjazással való kompenzációja a fiatalabb korosztályok számára már nem volt adott. A 2000-es évek első felében erre volt válasz az olcsónak tűnő, de rendkívül kockázatos devizahitelezés szabadjárja engedése. Az ilyen típusú hiteleket is a legnagyobb arányban éppen az alacsonyabb képzettségűek és kisebb jövedelműek vették fel.

A Fidesz tudatosan törekedett a munkásosztály meggyőzésére, és a 2000-es évek második fele óta egyértelmű és nyomasztó a fölényt élvez az alacsonyabb képzettségű választói csoportokban. Scheiring bevezeti a morális ökonómia fogalmát a munkásoknak a szolidaritásra, kölcsönösségre, állami újraelosztásra és a velük törődő politikai vezetőre vonatkozó erkölcsi elvei és elvárásai összegzéséeként. A rendszerváltással járó dezintegrációval a kontrollnélküliség élménye lett Scheiring interjúalanyai számára a meghatározó, ami fokozatosan felőrölte ezt a morális ökonómiát. Megszűntek a korábban vállalati és szakszervezeti alapon biztosított közösségi, szabadidős és sporttevékenységek, üdülési lehetőségek, munkahelyi közösségek. A Fidesz ezt azt ürt töltötte be a neonacionalista diskurzussal, amelyet az állami propaganda szállította morális pánikkal táplál. Scheiring interjúalanyai számára valóban fontos a nemzet, a nemzeti összetartozás. Fontos, hogy a korábbi morális ökonómiából tovább él az érdem fontossága: a nemzethez tartozás nem feltétel nélküli, azért tenni kell. Mindazonáltal a kapitalizmusból, a korábbi meghatározó pártból, az MSZP-ből való kiábrándulás nem járt a demokrácia, a demokrati-

kus értékek elvetésével, hangsúlyozza Scheiring is több reprezentatív kutatásra hivatkozva. Valóban, a magyaroknak a demokratikus alapértékek iránti elkötelezettsége 1990 óta rendkívül stabil, és regionális összehasonlításban is erős. Egy 2014-ben publikált kutatás azonban azt mutatta, hogy a megvalósult demokrácia működéséből messze a posztkommunista régió átlaga felett ábrándultak ki a magyarok a 2010-es évek elejére. A parlamentbe vetett bizalom a régiós átlag kétszeresével, míg a pártokba vetett bizalom a háromszorosával csökkent.¹⁵ A munkásságtól azonban Orbán Viktor semmiképpen sem egy tekintélyelvű rendszer kiépítésére kapott mandátumot.

A nemzeti tőke és a Fidesz egymásra találásának bemutatása rendkívül alapos empirikus adatgyűjtésre és elemzésre épül. Scheiring és asszisztense sajtóelemzéssel 222 nagyvállalkozót azonosított, akiknek feltérképezték politikai kapcsolódásait (nemcsak azt, hogy melyik oldalhoz kötődik az adott milliárdos, hanem a kötődés minőségét is) és elkötelezettségük esetleges változásait. A versenyállami a transznacionális vállalatokhoz az ott és az államigazgatásban, valamint a politikában is megforduló szakembereken, szakpolitikuson keresztül kötődött („forgóajtó”). Ezt a hatalmi blokkot váltotta le a Fidesz a nemzeti tőkét vele szövetséges hatalmi blokká szervezve már ellenzékben 2002 és 2010 között. A Fidesz kétharmados győzelmével 2010 után kiépített felhalmozó állam a nemzeti tőkések eredeti tőkefelhalmozását szolgálja. Legfőbb eszköze az állami beruházások növelése, amiből messze nemcsak a körön belüli barátok, családtagok és üzletfelek részesülnek, hanem a körön kívül kooptált vagy passzív tőkések is. Az államosítások és gazdasági, pénzügyi szektorok újjászervezése is ezt a stratégiát segíti (lásd például a dohánykereskedelmet, a takarékszövetkezeti integrációt). A kormány a pénzügyi szektorban is jelentős államosításokkal segítette a nemzeti tőke térnyerését. A hitelezést olcsó forint-hitelekkel pörgették fel. Ennek fontos eleme az MNB kamatcsökkentő politikája, illetve a 2013 és 2017 között bevezetett Növekedési Hitelprogram. A Fidesz a forgóajtókat is a nemzeti tőke számára nyitotta meg: a nemzeti tőkések az EU-pénzek elosztására létrehozott intézményrendszerben elhelyezik embereiket, a legkomolyabb kooptált vagy elkötelezett milliárdosok pedig sokszor komoly kormányzati tisztséget töltenek be. A kormány a pénzügyi, média- és kiskereskedelmi szektor nemzetközi vállalatainak és befektetőinek a szektorokra kivetett különadókkal üzent, illetve ösztönözt a kivonulásra, miközben a technológiai szektor transznacionális vállalataival sorra stratégiai megállapodásokat kötött, és folytatta a korábbi versenyállami modellre jellemző beruházásösztönző politikát. Az egykulcsos személyi jövedelemadó, a társasági adó csökkentése (és a sport-TAO-n keresztül további leírására való lehetőség) is mind a felhalmozó állami stratégia központi fontosságú eleme.

Eközben a Fidesz a közszolgáltatásokat állandó megszorításnak teszi ki. A szociális biztonságra fordított kiadások értéke például a 2009 és 2016 között a GDP 18,2%-áról 14,3%-ára csökkent. A munkaalapú állam a munkaintenzív és a bérekre rendkívül érzékeny nemzeti tőke dominálta szektoroknak kedvező reformokat jelent. Az országos szintű érdekegyeztetés felszámolása, a sztrájkjog radikális korlátozása, a munkajogi szabályozás radikális liberalizációja, ami például lehetővé teszi a törvénytől lefelé való eltérést közös megegyezés esetén (mintha a munkaadó és munkavállaló egyenlő felek lennének), a túlóratörvény mind-mind így nyer értelmet. Ezért kellett három hónapra csökkenteni az álláskeresői járadékot (ami immár végleg elveszítette szinte minden kapcsolatát az elvileg pótolandó bérrel). Ugyanígy a kormány oktatáspolitikai ámkofutása is rendkívül tudatos és racionális szakpolitikai reformként nyer értelmet Scheiring modelljében. A munkaintenzív szektoroknak elsősorban olcsó munkaerőre van szükségük, hiszen a magasan képzett munkaerőt vagy a transznacionális vállalatok foglalkoztatják, vagy Nyugat-Európába áramlik. A felhalmozó állam stratégiai érdeke így, hogy növelje az alacsonyán képzett munkaerő kínálatát. Ezért csökkentik az oktatásra fordított kiadásokat, vitték le az iskolakötelezettség határát 16 évre, terelik a diákokat az alaposan legyengített szakképzés irányába, s tartják pénznyelő koloncnak a felsőoktatást.

A felhalmozó állam tovább fokozta a társadalmi dezintegrációt. A dolgozói szegénység például – akiknek juttatása nem éri el a mediánbér 60%-át – 2010 és 2017 között 6,8%-kal nőtt. A vásárlóerő-paritáson számított magyar nettó átlagbér 2017-re még messzebb került az osztráktól, mint 2010-ben volt (a különbség 16 995 dollárról 21 614 dollárra nőtt). Miközben a társadalom jövedelem szerinti alsó 60%-ának jövedelme az elmúlt 10 évben nem mozdult az európai jövedelmi skálán, a leggazdagabb egymillió magyar 2010 és 2017 között 75 millió európaiat előzött meg. A kormány az alacsony jövedelműek számára fontos juttatásokat vagy kivette, vagy egyszerűen elinflálta (például a családi pótlék összege 2008 óta nem nőtt, de nem emelték a sok szociális transzfer alapjául szolgáló minimálnyugdíj összegét sem). Eközben a legjobban keresők társadalmi jövedelme jelentősen nőtt (a legfelső decilisé 42,05%-kal!)

Hogyan tartható fenn a jelentős részben az átlagos és alacsony jövedelműek terhére finanszírozott tőkefelhalmozás? Hogyan legitimálható politikailag jelentős rétegek további elszegényedése, a munkavállalók kiszolgáltatottságának növelése és a közszolgáltatásoknak az összeomlás szélére juttatása? Orbán felhalmozó állama csak a vesztesek politikai semlegesítésével, az ellenvéleményük megszerveződésének megakadályozásával tartható fenn, hangsúlyozza Scheiring. A felhalmozó állam autoriter kapitalizmusa egyrészt megköveteli az egyre tekintélyelvűbb kormányzást, az ellenzék és az államtól független civil

kezdeményezések és a sajtószabadság egyre nagyobb korlátozását, hogy meghiúsítsa a társadalmi feszültségek politikai megszervezését. Valamiféle politikai legitimitásra szüksége van a rezsimnek, s ennek megteremtéséhez az autoriter populizmus eszköztára elengedhetlen. Itt jut szerep a felülről generált morális pánikoknak, az elosztási konfliktusok kulturális konfliktussá alakításának, a külső és belső ellenségek, az érdemtelen szegények, a menekültek elleni folyamatos uszításnak. Ezek a kampányok erősítik meg azt a neonacionalista diskurzust, amely a jóléti, modernizációs legitimitációt felváltotta.

Scheiring innovatív könyvének fontos erénye, hogy a magyar esettanulmányt a félperifériás, függő kapitalizmus általános elméleti keretében tárgyalja. A magyar esetnek is vannak természetesen egyedi, a magyar sajátosságokból fakadó jellemzői, de Scheiring elméleti keretében összevethető más országokkal a magyar versenyállam kudarca és a felhalmozó állam kiépülése. Erre szükség is lenne, hogy pontosan lássuk, a magyarhoz hasonló feltételek mellett máshol milyen kimenetekhez vezetett a versenyállami modell válsága. Így többet megtudnánk a felhalmozó állam kialakulásáról és lehetséges fejlődési alternatíváiról is.

A könyv emellett – szándékosan – több kérdést nyitva hagy. Az egyik legfontosabb megválaszolatlan kérdés, hogy mi a helyzet a többi, foglalkozásicsoport-alapú osztállyal. Scheiring elsősorban az alacsonyabban képzett fizikai munkásokra és irodai alkalmazottakra épít. Häusermann és Kriesi¹⁶ például az Erikson és Goldthorpe-féle¹⁷ osztályskálára épülő, a European Social Survey több hullámának adatain alapuló tanulmányukban azt találták, hogy választóknak sem a kulturális, sem a gazdasági kérdésekben elfoglalt álláspontja nem helyezhető el többé egy egyszerű bal–jobb dimenziós térben. A kulturális konfliktus a mai európai társadalmakban már nemcsak a kulturális liberalizmussal, az európai integrációval vagy a bevándorlással kapcsolatos álláspontokat foglalja magába, hanem az újraelosztással kapcsolatos kérdéseket is, köztük a jóléti sovínizmust – vagyis, hogy a jóléti intézkedésekből ki kell-e zárni a bevándorlókat – és a jóléti rendszerrel való visszaélés kérdését is – vagyis, hogy az arra „érdemtelenek” is részesüljenek-e a szociális juttatásokból. Eközben a gazdasági-újraelosztási törésvonal mentén elfoglalt álláspontok sem írhatók le egy dimenzióval, a különböző szakpolitikákról – az univerzálisabb újraelosztás, szociális befektetés, vagy az inkább jövedelemfüggő, így a különbségeket jobban konzerváló szociális biztosítás – is nagyon változatos a választók véleménye. Häusermann és Kriesi mintája több volt kommunista országot, így Magyarországot is tartalmazta. Kérdés tehát, hogy Scheiring elméletéből mi következik a többi osztályra.

Ugyanígy jó kérdés, hogy meddig tarthat ki a neonacionalista diskurzusnak az alacsonyán képzetteket integráló szerepe, ha Orbán felhalmozó állama rend-

szerszinten valójában az ő materiális érdekeik ellében kormányoz, helyzetüket folyamatosan rontja. A Fideszt támogató hatalmi blokk mellett legalább ennyire izgalmas lenne a választói koalíciójának nyerteseivel is foglalkozni, akik az egykulcsos adó, a bőkezű adókedvezményeken alapuló családtámogatási rendszer és a lakástámogatások haszonélvezői, és akik az új típusú koronavírus-járványig az elmúlt 10 évben alapvetően egyre növekedő jövedelemmel számolhattak. Mert a Fidesz nem kizárólag a nemzeti tőkének és az autoriter populizmussal megnyert munkásoknak köszönheti hatalmát.

Scheiring könyvének egyes elemeivel lehetne persze vitatkozni. Bár kétségkívül érdekes, nekem feleslegesnek tűnik például a kitérő a világrendszer-elmélet felé, amikor végül a függő fejlődés/függő kapitalizmus középpontba állításával az elméleti keret anélkül is működik. Engem Scheiring a kizárólag a munkásosztályra, azon belül is inkább a rendszerváltás veszteséire fókuszáló stratégiájának elméleti helyességéről sem győzött meg teljesen. Ez nekem inkább a könyv narratíváját erősítő döntésnek tűnik, segít egyes mechanizmusok nagyon pontos feltárásában, például a munkásság morális ökonómiája erodálódásának bemutatásában, viszont csökkenti a kutatási eredmények általánosíthatóságát. Igaz, Scheiring a könyv elején leszögezi, hogy célja az elméletalkotás. Mint az elmélete alapján feljebb felvetett kutatási kérdések is mutatják, a könyv ebben igen sikeres is volt. Scheiring Gábor a magyar demokratikus kapitalista kísérlet válságáról eddig írott egyik legfontosabb könyvet írta meg. Biztos vagyok benne, hogy mind a társadalomtudósoknak, mind a szélesebb közönségnek fontos hivatkozási alap lesz még évekig. □

16 ■ S. Häusermann – H. Kriesi: What Do Voters Want? Dimensions and Configurations in Individual-Level Preferences and Party Choice. In: H. Kriesi – H. Kitschelt – P. Beramendi – S. Häusermann (eds.): *The Politics of Advanced Capitalism*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 202–230. old.
17 ■ R. Erikson – J. H. Goldthorpe: *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Clarendon Press – Oxford University Press, Oxford, England – New York, 1992.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

81.

21. évfolyam – 2020.

VAGYON ÉS VAGYONOSODÁS

Jean-Yves Grenier

Erkölcsei norma és politikai gazdaságtan (13–21. század)

Szemethy Tamás

A 18. századi új elit vagyoni helyzete

Papp Viktor

Jómódúak és nincstelenek? Az ügyvédség vagyoni differenciálódása a dualizmus kori Budapesten

Pelles Márton

Az innovatív haditechnológiára alapozott meggazdagodás és politikai befolyásszerzés: Robert Whitehead szerepe a fiumei torpedógyártás világsikerében (1823–1923)

Baráth Katalin

Gegenpressing. Az első stadionépítési láz részvénytársaságai: FTC és MTK, 1908–1943

Lakatos Gabriella

Karriercélok és házasság. Női sikernarratívák az 1931 és 1944 között készült magyar játékfilmekben

Juhász Pál

A gazdálkodók boldogulásának mintái a 70-es években és a 90-es évek válsága. Esélyek és kockázatok

Kristóf Luca

Privatizátorok és „nemzeti nagytőkések”. A vagyonos elit megítélése a rendszerváltás utáni Magyarországon

Lengyel György

Oligarchia, klientúra, gazdasági elit.
Szakirodalmi tallózás

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek,
és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Soron következő

2020. évi tematikus számaink

82. Édesek és mostohák: szülői szerepek